Raheb Mohammadı Ghanbarlou

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi/İktisat, İletişim ve Sosyal Bilimleri Fakültesi, İstanbul/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Istanbul Gelişim University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, İstanbul/Türkiye
eposta: rmohammadi@gelisim.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-3606-3524 - RorID: https://ror.org/0188hvh39

Atıf/Citation: Ghanbarlou, Raheb Mohammadı. 2025. 1988'ten 2025'e Kadar Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki Çatışmaların Toplumsal İzdüşümleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/46, 417-436. **https://doi.org/10.33692/avrasyad.1741541**

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	13.07.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	30.07.2025
Yayın Tarihi/Published:	15.12.2025

1988'TEN 2025'E KADAR AZERBAYCAN VE ERMENİSTAN ARASINDAKİ ÇATIŞMALARIN TOPLUMSAL İZDÜŞÜMLERİ

Öz

20. yüzyılın son on yıllarında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının yarattığı iktidar boşluğu, bazı etnik grupların çoklu etnik-dinsel oluşumlara sahip toprak anlaşmazlıkları ve siyasi gelişme eksikliği, Güney Kafkasya bölgesinin Anarşik bir yapıya sahip oluşmasına yol açmıştır. Günümüzde çeşitli küresel alanlarda, özellikle de çeşitli ve çoğul kimliklere sahip bölgelerde yaşanan hızlı ve köklü bilgi ve iletişim gelişmeleri, ciddi zararlara ve zorluklara yol açmıştır. Öyle ki, uluslararası alanda çeşitli kimliklere sahip olup da zorluklarla ve kimlik ikilemleriyle karşı karşıya olmayan bir bölge neredeyse yoktur. Bu çalışma, 1988 yılında başlayan Dağlık Karabağ çatışmasından 2025 yılına kadar uzanan süreçte Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmaların kimlik, vatanseverlik, ulusal bilinç, ulusal kimliğin kutsallaştırılması ve anomi gibi toplumsal yansımalarını incelemeyi amaç edinmiştir. Etnik çatışmaların etkileri, yapısal işlevselci yaklaşım üzerinden değerlendirilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın kuramsal çerçevesi bu yaklaşımın fikir babalarından olan Durkheim'ın görüşlerine dayandırılmıştır. Nitel araştırma yöntemine dayanan bu çalışma, ikincil kaynaklar üzerinden doküman analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kimlik farklılıklarına yapılan vurgunun iki ülke arasında bir şiddet kültürünü yeniden ürettiğini, bu durumun da vatanseverlik, ulusal bilincin yeniden inşası ve anomi gibi sonuçlara yol açtığı düşünülmektedir. Ermenistan açısından elde edilen sonuç anomi ve kimlik krizi, savaş sonrası dönemin bu ülke için kaçınılmaz sosyolojik sonuç olmuştur. Savaş, Ermenistan'da bir norm kırılması ve kimlik karmaşası doğurmuştur. Ermenistan'da mağlubiyet sonrası kolektif kimlik ciddi bir sorgulamaya girmiştir. Azerbaycan'da ise zaferin oluşturduğu yüksek kimlik enerjisi, sürdürülebilirlik ve adalet sorularıyla karşı karşıyadır.

Unutulmamalıdır ki her iki toplumda da bu süreçler, anomiye karşı toplumsal dayanıklılık stratejileri geliştirilmedikçe kırılganlığa yol açma potansiyeline sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Karabağ, Ulusal bilinç, Toplumsal Dayanışma, Kimlik Çatışması

SOCIAL IMPLICATIONS OF THE CONFLICT BETWEEN AZERBAIJAN AND ARMENIA FROM 1988 TO 2025

Abstract

In the last decades of the 20th century, the power vacuum created by the collapse of the Soviet Union, territorial disputes of some ethnic groups with multiple ethno-religious formations and lack of political development led to the anarchic nature of the South Caucasus region. Today, rapid and profound information and communication developments in various global spheres, especially in regions with diverse and plural identities, have caused serious damage and challenges. In fact, there is hardly a region in the international arena with diverse identities that does not face challenges and identity dilemmas. This study aims to examine the social repercussions of the conflicts between Azerbaijan and Armenia from the Nagorno-Karabakh conflict in 1988 to 2025, including identity, patriotism, national consciousness, sacralization of national identity and anomie. The effects of ethnic conflicts are evaluated through the structural functionalist approach. Therefore, the theoretical framework of the study is based on the views of Durkheim, one of the fathers of this approach. This study, which is based on qualitative research method, was carried out by document analysis method through secondary sources. The study argues that the emphasis on identity differences reproduces a culture of violence between the two countries, which leads to consequences such as patriotism, reconstruction of national consciousness and anomie. For Armenia, anomie and identity crisis were the inevitable sociological consequences of the post-war period. The war led to a norm breakdown and identity confusion in Armenia. In Armenia, the collective identity was seriously questioned after the defeat. In Azerbaijan, the high identity energy generated by the victory faces questions of sustainability and justice. It should be noted that in both societies these processes have the potential to lead to fragility unless strategies for social resilience against anomie are developed.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Karabakh, National consciousness, Social Solidarity, Identity Conflict.

Giriş

Günümüzde çeşitli küresel alanlarda, özellikle de çeşitli ve çoğul kimliklere sahip bölgelerde yaşanan hızlı ve köklü bilgi ve iletişim gelişmeleri, ciddi zararlara ve zorluklara yol açmıştır. Öyle ki, uluslararası alanda çeşitli kimliklere sahip olup da zorluklarla ve kimlik ikilemleriyle karşı karşıya olmayan bir bölge neredeyse yoktur. Bu durum özellikle gelişmişlik açısından daha zayıf bölgelerde daha belirgindir. Oysa kimlik farklılıkları krize yol açmaz, ancak kimlik farklılıklarının ve aktörler arasındaki diğer algıların vurgulanmasıyla yoğunlaşması, güvenliğin zayıflamasına ve bölge içi gerginliklere neden olabilmektedir.

20. yüzyılın son on yıllarında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının yarattığı iktidar boşluğu, bazı etnik grupların çoklu etnik-dinsel oluşumlara sahip toprak anlaşmazlıkları ve siyasi gelişme eksikliği, Güney Kafkasya bölgesinin Anarşik bir yapıya sahip oluşmasına yol açmıştır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşan üç bağımsız cumhuriyetin yer aldığı bölge, güvenlik istikrarsızlığının devam etmesi ve ortak bir güvenlik rejiminin oluşturulamaması, bölgesel gelişmeler sürecinde bölgesel ve uluslararası aktörlerin etkisine neden olmuş zikredilen bölgelerde ciddi toplumsal sonuçlara yol açmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti ile Ermenistan arasında Karabağ bölgesinin mülkiyeti konusundaki anlaşmazlık günümüze kadar siyasi ve toplumsal sorunları beraberinde getiren bir sorun olarak devam etmektedir (Guliyev 2022: 57).

1988'de başlayan Ermeni gösterileriyle Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması talebi, iki halk arasında uzun süreli çatışmaların fitilini ateşledi. Sovyetlerin dağılması sonrası 1992-1994 Karabağ Savaşı ve ardından 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı, toprak meselesini hem hukuki hem de duygusal açıdan daha da derinleştirdi. Güney Kafkasya bölgesinde bağımsız siyasi birimlerin oluşmasıyla birlikte bölgesel ve bölge dışı aktörlerin her birinin kendi stratejik çıkarlarına ulaşmak için birbirine zıt yaklaşımlar sergilemesi, Güney Kafkasya'nın güvenlik ortamındaki istikrarsızlığı daha da derinleştirmektedir. Hâlbuki Güney Kafkasya ülkeleri bölgede barış ve istikrarın sağlanması, Güney Kafkasya'da herhangi bir dış müdahale olmadan bölgedeki tüm ülkelerin işbirliğini gerektiren bir bölge olarak kabul edilmektedir (Askerov 2020: 70). Bu çalışmada çatışılmaların neden olduğu toplumsal sonuçlara yönelerek mesele ağırlıklı olarak Azerbaycan cumhuriyeti üzerinde okunmakta ve yer yer Ermenistan cumhuriyetine de değinilmektedir. Konuyu sosyolojik bir zeminde analiz etmek amacıyla çatışmaların kimlik, vatanseverlik, ulusal bilinç, ulusal kimliğin kutsallaştırılması ve anomi gibi toplumsal yansımaları ele alınmıştır.

Psikolojik teorileri sosyolojik teorilerden ayıran sınır, savaşın sosyolojik olarak toplumsal bir olgu olmasıdır. Saldırganlığı bireysel bir olgu olarak ele alan ve insan doğasının bir parçası olarak gören psikologların teorilerinin aksine sosyoloji disiplini meseleyi toplumsal boyutlarıyla anlamaya ve yorumlamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla bu iki bakış açısı arasındaki fark, savaş psikolojisinin içgüdüsel olarak kabul edilmesi, sosyologların ise bunu kültürel bir icat olarak görmeleridir.

Sosyolojinin kurucularından Durkheim, savaşın toplumsal bir olay olduğunu ve toplum üzerinde önemli etkileri olduğunu savunmuştur. Savaşın toplum üzerindeki en önemli etkisinin vatanseverlik temelinde ortaya çıkan dayanışma olduğuna inanan Durkheim, savaşın da diğer tüm toplumsal olaylar gibi hem olumlu hem de olumsuz işlevleri olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır (Akalın, 2021: 248). Araştırma, nitel yöntemle yürütülmüş ve doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Akademik makaleler, raporlar, resmi belgeler, haber arşivleri ve uluslararası kuruluşların açıklamaları veri kaynağı olarak kullanılmıştır. İçerik

analizi yöntemiyle veriler yorumlanmıştır. Kimlik farklılıklarına yapılan vurgunun iki ülke arasında bir şiddet kültürünü yeniden ürettiğini, bu durumun da tartışmalı konuya ilişkin güvenlik perspektifinin yaygınlaşmasına ve uyumsuzluğuna yol açtığı varsayılmaktadır.

Yöntem ve Teknik

Araştırmada nitel araştırma tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırma, bireylerin veya grupların toplumsal veya insani bir konuya yükledikleri anlamları keşfetmeye ve anlamaya yönelik bir yaklaşımdır (Cresswell 2017: 4). Nitel araştırma, gözlem, görüşme, doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerini kullanan, algıları ve olayları doğal bir ortamda gerçekçi ve kapsamlı bir biçimde ortaya koymaya yönelik nitel bir süreci izleyen araştırma olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek 2011: 39). Nitel yöntemin kullanılmasında, araştırma verilerinin türü ve hacmi ile benimsenen modelin de etkili olduğu görülmüştür (Cresswell 2017: 4). Mevcut çalışmada nitel araştırma yöntemi tekniklerinden biri olan doküman incelemesinden yararlanılmıştır. Konuyla ilgili ikincil verilere (Kitap, dergi, gazete, site vs.) ulaşılmıştır. Elde edilen veriler altı ana tema altında içerik analizi tekniği ile değerlendirilmiştir.

1. Kuramsal Boyut

Toplumsal çatışma sosyolojisi, toplum içindeki savaşı etkileyen dinamikleri ve bu süreçlerin sosyolojik boyutlarını inceleyen bir alandır. Toplumsal çatışma kuramlarının toplumda savaşı şekillendiren etmenleri anlamaya odaklanmaktadır. Malesevic'e (2010: 1-14) göre toplumsal çatışma kuramları çatışmaların kökenlerini, etkilerini ve sonuçlarını araştıran bir disiplindir. Dolayısıyla toplumsal gruplar arasındaki gerilimleri, çatışma çözme stratejilerini ve uzlaşma yollarını da inceler.

Sosyoloji disiplini, barış ve savaş arasındaki ilişkiyi anlamak için çeşitli yaklaşımlar ve teoriler sunar. Bu bağlamda etnik ayrımcılık, ulusal kimlik, ekonomik eşitsizlikler, siyasal güç mücadeleleri, dinsel ve kültürel farklılıklar gibi faktörlerin barış ve savaş süreçlerindeki rolüne odaklanılmaktadır. Sosyologlar, toplumdaki çatışmaların nedenlerini ve sonuçlarını daha iyi anlamaya çalışarak barışı teşvik edecek etkili politika önerileri sunabilirler. Sosyoloji; Barış-savaş ve toplumsal çatışmanın karmaşıklıklarını anlamak ve toplumsal uyumu teşvik etmek için önemli bir araçtır. Bu alan, toplumdaki çatışmaların temelinde yatan yapısal ve kültürel faktörleri inceleyerek barışçıl çözümler bulmayı amaçlamaktadır (Calhoun 2012: 36-37). Bu çalışmada bahsi geçen konuları ele almak amacıyla sosyoloji alanının kurucu babalarından biri olan Emile Durkheim'ın görüşlerine başvurulmuştur.

Emile Durkheim, doğrudan savaş sosyolojisi başlığı altında sistematik bir kuram geliştirmemiştir. Ancak savaş ve toplumsal bütünleşme arasındaki ilişkiyi açıklayan önemli sosyolojik kavramlar geliştirmiştir. Onun savaşla ilgili görüşleri özellikle kolektif bilinç, toplumsal dayanışma, anomi ve ahlaki düzen kavramlarıyla ilgilidir. Durkheim'a göre savaş,

özellikle kriz anlarında kolektif bilinç yoluyla toplumsal bütünleşmeyi artırabilir. Savaş, bireyleri birleştiren ortak bir amaç veya tehdit yaratarak, bireysel çıkarları aşan bir "biz duygusu" üretir. Örneğin I. Dünya Savaşı'nda Fransız toplumunda görülen milliyetçi birlik duygusu, Durkheim'ın bu görüşüne örnek verilebilir (Durkheim 1994: 56). Toplumun yapısı ve değişimi her zaman Durkheim'ın odak noktasında olmuştur. Örneğin Weber devlet ve bürokrasi üzerinde yoğunlaşırken, Durkheim her zaman ve her koşulda doğrudan toplum, onun yapısı, işleyişi ve değişimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Durkheim'a göre her şey toplumsal ise toplumu anlamak ve ilerletmek için toplumsal olayların nedenlerine ve sonuçlarına odaklanmak gerekir. Dolayısıyla savaşın, yani kolektif şiddetin de toplumsal bir olgu olduğu düşünülürse, bu toplumsal olayların nedenini toplumda aramak gerekir. Savaş bir yandan toplumda şiddetin yayılmasına, olumsuz duygu ve eylemlerin oluşmasına sebep olurken, diğer yandan ise, özellikle toplumsal dayanışmayı pekiştirmesiyle beraber, başta vatan sevgisi olmak üzere, sevginin ve bu sevgi uğruna gösterilen fedakarlığı ortaya koyan, ulusal bütünlük ve ulusal bilincin sürdürebilmesinde önemli bir rolü olan bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, savaşın bunca yıkıcı tarafının yanında, birleştirici yönünün olduğu gerçeği, savaşın başka araçlarla siyasetin devamı olduğu düşüncesidir (Clausewitz 1873).

Scruton (1987: 306-308), savaşların ve çatışmaların yarattığı ve yaydığı siyasal ve toplumsal şiddeti "yapısal şiddet", "kolektif şiddet" ve "fiziksel şiddet" gibi kavramlarla ele almıştır. Arendt'e (2018: 20) göre yirminci yüzyıl savaş ve şiddet yüzyılıydı. Teknolojinin gelişmesiyle giderek güçlenen bir araç olarak tanımladığı şiddetin, toplumlar tarafından kontrol altına alınamaması durumunda beklenmedik felaketlere yol açabileceğini vurguladı. Bu durumda amaçlara ulaşmak için bir araç olarak kullanılan şiddet, toplumların ve devletlerin kendilerini arındırmaları gereken bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır.

Durkheim'ın, savaşın toplumsal etkilerini incelerken her zaman şiddetin önemini vurguladığını, hatta savaşı tanımlarken "kolektif şiddet" kavramını kullandığını belirtmek gerekir (Durkheim 1991). Böylece sosyologlar, zaman içinde gelişen olaylar bağlamında, özellikle modernleşme ve sanayileşmeyle birlikte savaşın toplumlar ve devletler üzerindeki etkilerini incelemeye başlamış, savaşın sosyolojik, psikolojik ve demografik sonuçlarına odaklanmışlardır (Eulriet 2010: 62).

Savaşı bu denli eleştiren Durkheim'ın, aynı zamanda savaşın toplum üzerinde olumlu etkileri ve sonuçları olduğunu savunduğu görülmektedir. Bunlara savaş ve örneğin suç gibi şiddet içeren toplumsal olaylar da dahildir. Dolayısıyla bu durumun toplum üzerinde dayanışma gibi sonuçlarının olduğunu göstermektedir. Savaşın toplum üzerindeki en belirgin etkisi vatanseverliği güçlendirmesi oldu. Milli dayanışmanın oluşmasında önemli bir güç olan vatanseverlik ilkesi, toplumu ayakta tutan, savaş ve kriz zamanlarında direnmesine yardımcı olan çok önemli bir inanç olarak karşımıza çıkmaktadır (Durkheim 1995).

Durkheim'ın vatanseverlik ve bundan doğan ulusal dayanışma hakkındaki düşüncelerinin, Fransa'nın Almanya'ya yenildiği ve Almanya'nın Avrupa'da yıkıcı sonuçlar doğurduğu bir savaş sırasında oluştuğu söylenir (Düzce 2017: 649). Özellikle 1879'da Prusya'nın zaferiyle sonuçlanan Fransa-Prusya Savaşı ve tüm Avrupa'nın parçalanmasına neden olan I. Dünya Savaşı, Durkheim'ın toplumsal düzeni sorgulamasına ve yenilgilerle sarsılan Fransız toplumunun yeniden inşa edilmesi gerektiğine inanmasına yol açmıştır (Düzce 2017: 649). Fransız toplumunun yaşadığı krizi canlandırmak ve üstesinden gelmek için yeni bir tür dayanışmaya ihtiyacı olduğunu vurguladı ve birliğin bu dayanışması ve farkındalığının vatanseverlik prensibi etrafında geliştirilebileceğine inanmaktadır (Durkheim 1995).

Devletin iki temel işlevi ve görevi olduğunu vurgulayan Durkheim, devletin birinci görevinin bireyin haklarını korumak olduğunu; ikinci görevinin ise, topluma tehdit oluşturacak durumlar halinde, örneğin savaş gibi, toplumu, başka bir deyimle "ulusal birliği" korumak olduğunu ifade etmektedir (Durkheim 1995: 103-104). Durkheim'ın nezdinde vatanseverlik, bir bireyi devletine bağlayan fikirlerin ve duyguların toplamı demektir. Öte yandan, ancak ulusal dayanışmanın olduğu bir ülkede barışın sağlanabileceğini ve dünya barışının da bir ulusta başlayarak gerçekleşebileceğini savunmaktadır.

Bu durumda savaş, Durkheim'a göre, topluma ve insanlığa eşi benzeri olmayan bir deneyim sunmaktadır. Aynı zamanda Durkheim, ulusal dayanışmanın "sürekli" bir hal alan bir tutum olması gerektiğini savunmuştur. Sadece savaş zamanlarında değil, barış zamanlarında da insanların bu dayanışmayı sürdürmesi gerektiğini, ancak bu sürekliliğin ebedi barışı ve vatan sevgisini inşa edebileceğini vurgulamıştır (Mergy 1999: 4). Savaş ve kolektif şiddetin toplumlar üzerinde her ne kadar yıkıcı etkileri olmuş olsa da, toplumların yeniden dirilmesinde ve canlanmasında da o denli derin etkileri olmuştur.

Durkheim'ın anomi (kuralsızlık) kavramı, savaş sonrası dönemleri anlamada önemlidir. Savaşlar, sosyal düzenin yıkılmasına, değerlerin kaybına ve bireylerin yönsüzleşmesine yol açabilir. Bu durum, intihar oranlarında artış, bireysel anlam krizleri gibi sonuçlara neden olabilir. Durkheim'ın İntihar (1897) adlı eserinde savaş dönemlerinde intihar oranlarının düştüğü, ancak barış zamanında tekrar arttığı saptanmıştır. Çünkü savaş sırasında insanlar daha fazla kolektif amaçlara bağlanırken, savaş sonrası anomi durumu yeniden devreye girer. Çalışmanın bu kısmında değinilen kuramsal boyut ışığında aşağıda oluşturulmuş temalar üzerinden Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaşın toplumsal izdüşümleri ele alınmıştır.

2. Azerbaycan ve Ermenistan Savaşında Vatanseverlik ve Vatan Dayanışması

Karabağ'ın statüsüne ilişkin sorunlar, 1917 Rus devrimi ve Rus kuvvetlerinin Kafkasya'dan çekilmesi sonrasında başladı. Hem Ermenistan hem de Azerbaycan, Mayıs

1918'de bağımsız olduklarında bu bölgenin kendilerine ait olduğunu iddia ettiler (Baghdassarian, 2020). 2024'e kadar olan iki ülke arasındaki tarihsel seyir aşağıda verilmiştir:

- 1918 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilanı.

- 1920 Türkiye-Ermenistan ve Ermenistan-Azerbaycan savaşları; Moskova ve Kars. Anlaşmaları; Sovyet işgali; Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti ve Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti kuruluşu.

- 1922 İki ülkenin Sovyetler Birliği'ne ilhakı.

- 1923 Özerk Dağlık Karabağ Bölgesinin kurulması.

- 1988 Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ilhakı için talep.

- 1991 Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı Dağlık Karabağ'ın bağımsızlık ilanı. Savaşın başlangıcı.

- 1992 "Minsk Grubunun" kuruluşu (ABD, Fransa, Rusya).

- 1994 ateşkes; Ermenistan, Azerbaycan'ın yedi bölgesini işgal etti ve yaklaşık Dağlık Karabağ'ın tamamını veya Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmiş oldu.

- 2016 kısa ve şiddetli çatışmalar yaşanmıştır.

- 2020 İşgal altındaki bölgelerin ve Karabağ'ın bir kısmının Azerbaycan tarafından geri alınması.

- 2021 Moskova üçlü anlaşması; sınır komisyonunun kurulmasına ilişkin anlaşma; Ölümcül olaylar (Tertrais 2021).

- 2023 bu yılın 19 Eylül'ünde başlayan 24 saatlik harekatta Azerbaycan ordusu, Ermeni ayrılıkçı güçleri mağlup ederek teslim olmaya zorladı. Daha sonra ayrılıkçı güçler bu yılın sonuna kadar dağılmayı kabul etti ve Hankendi'nin kontrolü derhal Azerbaycan'a devredildi.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ömrü boyunca, Ermenistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Dağlık Karabağ bölgesi konusunda yaşanan anlaşmazlık, tarafların zaman zaman protestolarının ötesine geçmemiş ve bu Moskova'nın demir gücü atmosferinden kaynaklanmaktaydı. Gorbaçov'un Karabağ'a ilişkin reformlarıyla ortamda yumuşama yaşanınca çatışmalar da sıcak yöne evirildi. 1988 yılı başından itibaren Güney Kafkasya'da Ermeniler ile Azerbaycanlılar arasındaki fark yavaş yavaş ortaya çıktı. 12 Haziran 1988'de sözde Dağlık Karabağ Meclisi, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'nden tamamen ayrılması ve Ermenistan'a katılması yönünde karar aldı. Temel olarak, iki Güney Kafkasya ülkesi arasındaki çatışma, 1988 yılında Ermenistan'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı toprak iddialarını öne sürmesiyle başladı. 1988 yılının başından bu yana Azerbaycan ve Ermenistan ülkeleri arasında tartışmalı Dağlık Karabağ bölgesi konusundaki anlaşmazlık devam etmiştir. Bu çatışma milyonlarca insanın feda edilmesine ve yerinden edilmesine yol

açmıştır. 2020 yılına kadar Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sinden fazlası Ermenistan tarafından işgal edilmiş, Ermeni güçleriyle yapılan savaş sırasında etnik açıdan farklı olan alanlar temizlenmiş ve bir milyondan fazla Azerbaycan Türkleri yerlerinden edilmişlerdir (İlahinia 2021: 130). Bu gerilim her iki ülke için ciddi kayıplara vesile olmuştur. 30 yıldan aşkın harcanan ekonomik ve insani kaynak iki ülkenin gelişmesi yönünde ciddi engel teşkil etmiştir. Bu süreçte Azerbaycan işgal altındaki topraklarından vaz geçmeyerek komşuları ve uluslararası güçlerle gerçekçi ve denge politikası izleyerek durumdan daha avantajlı çıkmıştır.

En önemli çatışma 1988'de başladı ve 1994'te Ermenistan'ın zaferiyle sona erdi. Bu tarihten sonra bölge istikrarsız bir duruma düştü ve bu bölgede her türlü çatışma ihtimali mevcut olageldi. 2016 yılında birkaç günden fazla sürmeyen savaş ateşi yeniden alevlendi. 8 Kasım 2020'de Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanan bir savaş çıktı. Ancak şunu da söylemek gerekir ki, bazı toprakların kaderi henüz belirlenmediği için bu savaş bitmemiş olarak potansiyel varlığını sürdürmekteydi. Gelişmeler takip edilirken Azerbaycan güçleri, Eylül 2023'te Hankendi'yi ele geçirdi ve burada yaşayan en az 100,000 etnik Ermeni bölgeyi terk etti. Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nden bir yetkili Hankendi'de göçten bir ay sonra sadece birkaç yüz kişinin kaldığına yönelik bilgi vermiştir. Ermenistan Azerbaycan'ı etnik temizlik yapmakla suçlarken; Bakü, Ermenilerin bölgede kalmaya devam edebileceğini ve Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlığı altında yaşamlarını sürdürebileceklerini vurguladı (Euronews 2024).

İşte yukarıda zikredilen gelişmeler, Azerbaycan'da Rus desteği ve yönetim krizleri gibi faktörler, Ermeni güçlerinin Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sini işgal etmesine ve bunun sonucunda bir milyon Azerbaycanlının yerinden edilmesine yol açan faktörler arasında yer aldı (Mitoyan 2017: 1). Yaşam yerlerinden zorunlu göçe maruz kalan Azerbaycan Türkleri her ne kadar fiziksel olarak yaşadıkları topraklarda çıkarılsalar da fakat içlerindeki vatan anlayışı ve vatanseverlik duygularını hiçbir zaman kaybetmediler. Bu durum sadece Karabağ ahalisi ile sınırlı kalmadı Azerbaycan cumhuriyetinin diğer bölgelerinde de zafer gününe kadar ara verilmeden, öykülerde, şarkılarda, etkinliklerde, taziyelerde, televizyon programlarında, üniversitelerde kısacası ülkenin yerel ve ulusal törenlerde ve tüm yaşam alanlarında 30 yıl boyunca özlemle anıldı. Vatan olan bu sevgi kolektif bilincin giderek daha da derinleşmesine ve güçlenmesine neden olmuştur. Bu durum Emile Durkheim'ın savaşla ilgili görüşlerinden esinlenerek onun kolektif bilinç, toplumsal dayanışma, ritüel, ahlaki düzen ve anomi kavramları, ulusal kimliğin inşası ve yeniden üretimi açısından çok güçlü bir teorik temel sunmaktadır.

Bu çerçevede savaş, sadece bir çatışma değil, aynı zamanda ulusal kimliğin güçlendiği, sembolik olarak yeniden üretildiği ve kutsallaştırıldığı bir süreç olarak görülmektedir. Yukarıda Azerbaycan ve Ermenistan arasında sıra gelen savaşlar her iki ülkenin ulusal kimliğinin ve vatanseverlik ilkesinin odak noktasını oluşturmaktadır. Burada Durkheim,

modern toplumlarda organik dayanışmanın hakim olduğunu savunsa da, savaş anlarında geçici olarak mekanik dayanışma geri döner ifadesi de karşılık bulmaktadır.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaş her ne kadar modern dönemde gerçekleşmiş olsa da savaş sırasında insanlar farklılıklarını bir kenara bırakarak, "millet" ortak paydasında birleştikleri görülmektedir. Durkheim'ın kuramının bu yönü eldeki çalışmanın da verileri ile örtüşmektedir. Burada ulusal kimlik, bu geçici homojenlik içinde daha güçlü ve keskin hale gelir. Örneğin Türkiye'de Çanakkale Savaşı'nın farklı etnik ve sınıfsal grupları "Türk milleti" çatısı altında birleştiren işlevi gibi düşünülebilir.

3. Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Toprak Sorunlarının Kökeni

Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan toprak anlaşmazlıkları, özellikle Dağlık Karabağ bölgesi merkezli olmak üzere, yalnızca jeopolitik bir çatışma değil, aynı zamanda tarihsel, kültürel ve ulusal kimlik inşası süreçlerinin de ürünüdür. Bu çatışma, post-sovyet dönemde ulus-devletlerin şekillenişiyle birlikte daha da karmaşıklaşmış, halkların ulusal bilinci, vatanseverlik duyguları ve kolektif hafızaları üzerinden derinleşmiştir. Konunun daha iyi anlaşılabilir olması nedeniyle aşağıda süreç hakkındaki dinamiklere yer verilmiştir.

Tarihsel bir süreçte Aralık 1782'de Kafkasya'da yaşayan Ermeni azınlığın önde gelen isimleri ve ileri gelenleri ile din adamları, bir mektupla Rus İmparatorluğu II. Catherine'inden, Büyük Rusya'ya, en büyük milletlerinden biri olarak kabul edilen dost ve kardeş Ermeni milletini kabul etmesi ve himayesi altına alınması için çağrıda bulundular. Sıcak sulara ulaşmanın çekiciliği, güney ülkelerinin müdahalesi ve sömürgeleştirilmesi, çarlık sarayı için aşılmaz bir strateji oluşturmuş ve Çarlık Rusya'sının kurulduğu Büyük Petro döneminden bu yana açık sulara ulaşma politikası benimsenmiştir. Rusya'nın güney ülkelerinin Umman Denizi'ne kadar olan kısmı işlerin başında geliyordu. Rusların beşinci kolu olarak çarın ordusuna yardım etmekten çekinmeyen Kafkasya'da yaşayan Ermeni azınlığın varlığı, Rus ordusunun Kafkasya'da ilerlemesi açısından bir ölçüde yardımcı oldu. Rus-Kaçar savaşının başlamasıyla birlikte Ruslar, Ermenilerin savaşta Rusların yanında yer alması şartıyla, Ermeni başpiskoposu Narsis'e çarlık imparatorluğu çerçevesinde özerk bir Ermeni devleti kurma sözünü vermişti (Habibi 2024).

Ermenilerin defalarca ihanetleri ve Rus ordusunun topçu gücü sonucunda, Kaçarların yenilgisi çoğunlukla Azerbaycan Türklerinin yaşadığı kentlerin yıkılması sonucunda Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasının acı hikâyesi yaşandı. Böylelikle Kafkasya Rus ordusu tarafından ele geçirilmiş oldu.

Rusların kitlesel katliamları ve Ermenilerin dünyanın diğer yerlerinden göçü, Erivan ve çevresindeki şehirlerin demografik yapısının Ermeniler lehine değişmesine neden oldu. Çarlık Rusya'sının politikası, Aras'ın diğer tarafındaki iki Türk ve Müslüman imparatorluğu arasında bir bariyer oluşturmak için Osmanlı ve Kaçar adlı iki Müslüman imparatorluğun

kalbindeki gayrimüslim nüfusu kullanmaktı. Stalin, Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte bu politikayı güçlü bir şekilde izlemiş ve hatta etnik farklılıkları Azerbaycan Türklerinin alanını daraltacak şekilde dizayn etmiştir (Abbasov 2022: 151).

Sovyetler Birliği'nin dağılması sırasında Rusların desteğiyle ve bazı dış faktörlerin Kafkasya Ermenilerine karşı yaptığı sahte hareketlerin, Kafkasya Ermenilerine karşı bıraktığı farklılıklar, yerleştirilen Ermenilerin Azerbaycanlılara soykırım yapmasına ve Kafkasya'nın işgal edilmesine yol açmıştır. Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı Ermeni güçleri tarafından suç ve soykırım yoluyla, Karabağ'da yaşanan Ermeni soykırımı, Ermeni milliyetçiliğinin komşu ülkeler üzerindeki utanç verici yüzünü ortaya çıkardı.

Uluslararası ilişkiler ve küresel etkileşimler alanında açık olan husus, uzun vadede kazanan kartın askeri müdahaleler ve düşman edinmekten ziyade ekonomik ilişkilerdeki gelişmelerdir. Küçük ve seyrek nüfuslu Ermenistan'ın komşu toprakları işgal etme potansiyeli yoktu, hatta Rusların ve diğer ülkelerin desteğinin bile uzun vadede işe yaraması mümkün değildi. Temel olarak, uluslararası ilişkilerde maksimum ulusal çıkarların elde edilmesi önemlidir ve jeopolitik konuma ve enerji kaynaklarına sahip veya lider bir endüstriye sahip bir ülke, uluslararası alanda başkalarının, özellikle de süper güçlerin dikkatini çekmenin çekiciliğinden daha iyi ve etkili bir şekilde yararlanabilir.

Bütün bu etkenlere rağmen Ermeniler sınırlarını zorladılar. Temelde Ermenilerin Kafkasya'nın göbeğinde Rusların yarattığı sahte ülkeyle yetinmeleri gerekiyordu. Saldırgan bir politika izlemek yerine komşularıyla ilişkilerini ve etkileşimlerini sürdürmeleri gerekiyordu. Nüfusu 3 milyondan az olan, açık suya erişimi olmayan, maden rezervlerinden yararlanamayan ve önemli bir sanayiye sahip olmayan küçük Ermenistan ülkesinin Avrupa veya Doğu ülkeleri için çekici olması mümkün değildir.

Yanlış savaşcıl politikalar, Ermeni ekonomik tabanının zayıflamasına ve bunun sonucunda da Ermenilerin komşuları arasında siyasi izolasyona uğramasına neden oldu. Nikol Paşinyan'ın Ermenistan'ın siyasi ve sosyal alanında yükselişi medya faaliyetleri, gazetecilik ve 2018 yılında Kadife Devrim ile tamamlanan devrimci yönü reformlara eğilimi, Ermenistan kamuoyunda idealist bir reform eğilimi yaratmış oldu. Paşinyan'ın devrimi sırasındaki idealizmi şunu iddia ediyordu: Yaşasın Ermenistan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olması gereken Dağlık Karabağ Cumhuriyeti. Bu argüman kısa sürede yerini Karabağ'ın yeniden ele geçirilmesi ve Ermeni ayrılıkçı güçlerin işgal altındaki Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarından çekilmesi gerçeğine bıraktı.

Paşinyan'ın Batı'nın vaatlerine yönelik aşırı iyimserliği, yalnızca kendi iktidarına yönelik temel bir tehdit oluşturmakla kalmadı, aynı zamanda Ermeni ülkesinin zayıf temellerini de fazlasıyla sarstı. Bu kez durum sadece farklı değil, aynı zamanda iki yüzyıl önce Rusların Kafkasya'da Ermenilerin hayatta kalmasının kurucuları ve ana destekçileri olduğu ve Putin'in Ermenistan'ı savunma arzusunun olmadığı ve savaşçıların olduğu durumun tam

tersiydi. Ermeniler, topraklarını Azerbaycan'ın demir yumruğundan kurtarma mücadelesinde daha çok toprak yaratmak ve hayali Büyük Ermenistan haritasını yeniden canlandırma hülyasını düşünüyorlardı.

Paşinyan her ne kadar yanlış düşüncelerinin bir ölçüde farkına varmış olsa da uluslararası ilişkiler alanında hataları telafi edebilecek bir alan bırakmamıştı. Uluslararası ilişkiler tarihini incelemek bize, aşırı askeri harcamalarla savaşan ülkelerin çok daha çabuk mağlup olabileceğini göstermektedir. Sovyet deneyimi bunun en iyi örneğidir.

Artık Paşinyan idealist Paşinyan'dan çok uzaklaşmıştır. Utanç ve çaresizlik içinde çabalamakta ve Ermenistan'ın Batı, Amerika ve Ruslar nezdinde hiçbir çekiciliğinin olmadığının çok iyi farkına varmıştır. Amerika'nın; Rusya, Türkiye, Azerbaycan ve diğer komşu ülkelerdeki büyükelçiliğinden daha fazla olan 2.500 kişilik gücüyle bölgedeki en büyük büyükelçiliği Ermenistan'da olmasına ve Amerika'nın bölgedeki güçlü varlığına rağmen Ermenistan, Ermenilerin çıkarlarını ve güvenliğini sağlamak için daha çok Rusya ve İran ülkelerinin elitlerine yöneliktir. Aslında Kafkasya'nın yüksek dağlarıyla çevrili olan Ermenistan'ın ne büyük bir nüfusu, ne bu ülkelerin ürettiği mallar için büyük bir pazarı, ne de fazla enerji rezervi ve stratejik konumu vardır.

Bugün Paşinyan, Erdoğan'ın, yıllardır Ermenistan'ı kışkırtan, bu bölgede yaşayan tüm halkların sorunlarından ve çatışmalarından çıkar sağlayanların aslında en çok Ermenilere zarar verdiğine ve belki de bu yüzden son dönemdeki yalan haberleri değerlendirdiği sözlerine inanmaktadır. "Bir buçuk milyon Ermeni'nin Osmanlı ordusu tarafından soykırıma uğratıldığı iddiası Rusların yalanıdır". İfadesi Paşinyan'ın bunun büyük yalan olduğu ve bizi Türklere düşman etmenin aracı olduğu kanaatine vardırdı.

İran'ın Güney Kafkasya ve diğer bölgesel politikalarında açıkça eksik olan şey, bu ana yönelimlerin açık ve şeffaf bir çerçevenin açıklanmamasıdır. Aşamalı ve deneysel olarak oluşmuş ve henüz net bir çerçeve halinde kurumsallaşmamış görünen yönelimler. Erivan bölgesinin 1826 yılında Azerbaycan Türkü çoğunluğun yaşadığı bölgelerden biri olduğunu, 1832 yılında ise nüfus kompozisyonunun Ermeniler lehine değiştiğini de belirtmekte yarar vardır. Ancak 18. yüzyılın sonlarında Ruslar Kafkasya bölgesindeki sınırlarını genişletmeyi başarmış ve Azerbaycan Rusların eline geçmiştir (Elahinia 2021: 109).

Rus nüfus sayımına göre 1823 yılında Karabağ'daki Ermeni nüfusu toplam nüfusun %9'unu oluşturuyordu ve bunun %91'i Azerbaycan Türkleri idi. 1832 yılında Karabağ'ın Ermeni nüfusu yüzde 15'e, 1880'de ise yüzde 51'e ulaşmış ve Karabağ nüfusunun çoğunluğunu oluşturmuştur. Bu süreç, 1855-56 Rus-Türk savaşından sonra Rusya'nın devreye girmesiyle hızlandırılmıştır. Öte yandan Ermeniler, Rusya'nın bölgedeki doğal müttefiki olarak Çar'a sadık ve güvenilirdi. Ermeniler Rus yetkililer tarafından desteklenmiş, hatta bölgenin yönetiminde önemli mevkilere gelmişlerdi (Elahinia 2021: 110). Fakat son gelişmelere

de bakıldığında Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yönelik temelsiz iddiaları boşa çıkmış durumda ve hak yerini bulmuş görünmektedir.

Yukarıdaki yaşanılmış süreç açısından bakınca toprağın, bir millet için sosyolojik açıdan yalnızca fiziksel bir alan değil, aynı zamanda kolektif kimliğin taşıyıcısı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle post-sovyet coğrafyada "vatan" kavramı, tarihsel hafıza, şehitlik kültürü, kutsallık ve direnç söylemleriyle örülerek yeniden inşa edilmektedir. Azerbaycan halkı için Karabağ, yalnızca bir coğrafi bölge değil, aynı zamanda ulusal onurun, tarihsel adaletin ve kültürel mirasın bir simgesidir.

4. Kimlik Çatışması

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki tarihsel savaşlar, yalnızca toprak egemenliği ya da jeopolitik rekabet üzerinden değerlendirilmemeli belki etnik kimlikler arasında derin bir çatışmanın ürünü olarak da okunmalıdır. Bu bağlamda Dağlık Karabağ merkezli çatışmalar, iki ulusun tarihsel hafızalarında, kültürel kodlarında ve kolektif kimlik anlatılarında köklü karşıtlıklar ve dışlayıcı aidiyetler üretmiştir. Kimlik çatışması yalnızca etnik kökene dayalı değil, aynı zamanda "biz" ve "öteki" inşasının, ulusal anlatıların ve kültürel sembollerin çatışmasıdır.

Anthony D. Smith'in etnosimgeci yaklaşımında ulusal kimlikler tarihsel mitler, kahramanlık anlatıları ve ortak sembollerle inşa edildiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla Karabağ meselesi, her iki toplumun da bu tür sembollerle kendi kimliklerini tahkim ettiği bir alan olmuştur. 1988'de başlayan Ermeni ayrılıkçı hareketleri, 1992-1994 Karabağ Savaşı ve 2020 İkinci Karabağ Savaşı, yalnızca askeri çatışmalar değil, aynı zamanda ulusal kimliklerin yeniden tanımlandığı ve karşıtlık üzerinden şekillendiği kritik dönemler olmuştur (Azizi ve Hamidfar 2020: 170).

Dağlık Karabağ sorununu etkileyen en temel faktörlerden biri kimlik çatışmasıdır. Bu çatışma sadece siyasi ve bölgesel bir sorun mahiyetinde değerlendirilmemelidir, aynı zamanda etnik ve kimlik çatışması yönüyle de ele alınmalıdır. Smith'e (2004) göre Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışma, her iki tarafın da düşmanı kalıplaştırırken, kendileri hakkında olumlu bir imaj yarattığı ve Dağlık Karabağ savaşı deneyiminden kaynaklanan bir kimlik çatışması olarak tanımlanabilir. Azerbaycan ve Ermenistan her iki taraf da halka, Karabağ olmadan eksik bir ulusal kimliğe sahip oldukları anlayışını aşılamaktadır. Bakmayarak ki bu tartışmalı toprakları hem tarihsel veriler bakımından hem de uluslararası kurumların verileri gereğince Azerbaycan'ın resmi toprakları olarak tanınmaktadır. Hem Azerbaycan'da hem de Ermenistan'da bir nesil boyunca ötekinin düşman olduğu algısı oluşmuş olup, her iki ulusun açıklamaları karşı tarafa yönelik nefret ve düşmanlık duygularıyla dolu tarihi anılarla doludur (Valigholizadeh 2013: 136).

Azerbaycan açısından Dağlık Karabağ ihtilafı, Azerbaycan'ın ulusal kimliğinin inşasında, azınlık gruplarının Azerbaycan'a aidiyet duygusunu güçlendiren ve azınlık ayrılıkçılığının tekrarının önlenmesinde kilit rol oynamıştır (Siroky ve Mahmudlu 2016: 100). Karabağ acısı her Azerbaycan vatandaşının yüreğinde yer etmiş, kaybedilen toprakların kurtarılması çabası milli birlik ve beraberliği güçlendirmiş, en önemlisi Azerbaycan toplumunda milli kimliği oluşturmuş ve güçlendirmiştir. Bir yandan olumlu öz imajlar, mağduriyet ve baskı söylemi, diğer yandan düşman stereotipleri Azerbaycan elitlerinin söyleminin odak noktalarını oluşturduğu görünmektedir (Tokluoglu 2011: 1227). Bu anlatıya dayanarak Azerbaycanlılar kendilerini sadece Müslüman oldukları için değil, Türk oldukları için de Kafkasya'nın kurbanı olarak tanımlıyorlar.

Azerbaycan elitleri ülkede milliyetçi vaatlerle savaş ruhunu canlı tutmakta ve bu özdeşleşme Azerbaycan toplumunda devlet medyası, edebiyat ve özel müzik aracılığıyla yaygınlaştırılmıştır. Azerbaycan Karabağ'da mağlup olduğundan siyasi ve toplumsal elitler bu yenilgiyi birlik olmak ve ulusal kimliği güçlendirmek için yararlandılar (Siroky ve Mahmudlu 2016: 101).

Ermenistan için Karabağ affedilmez sorunlardan biri ve kimlik tartışması olarak gündeme getirildi. Ermenistan elitleri bu durumu mitolojileştirmeye başladı (Garagozov 2013: 98). Ermenilerin Türklere karşı tarihsel deneyimleri, aralarında her zaman İslami kimliğe sahip komşu milletler tarafından kuşatılmış olma ve Hıristiyanlıkla çelişme duygusuyla ilişkilendirilen gergin bir tarihsel zihniyet yaratmıştır. Bu tarihi zihniyetin psikolojik baskısı o kadar büyüktür ki, Ermeniler Karabağ'ı tüm tarihsel zayıflık zincirini kıracak bir umut olarak görmektedir (Valigholizadeh 2013: 136). Ermenistan'ın Birinci Karabağ Savaşı'ndaki zaferi, kendilerince 1915'te yapılan tarihi yanlışların düzeltilmesi ve zedelenen gururun onarılması olarak görülen Ermeni ulusal birliği için sembolik bir temel oluşturdu (Abushov 2019: 81). Dağlık Karabağ sorunu ulusal söylemde Ermenilerin defalarca tarihi topraklarından sürülmesi olarak ifade edildi. 1915 olaylarıyla Karabağ ihtilafı arasında tarihi bir bağ kurulması halkta korku ve güvensizlik duygusunu güçlendirdi. Azerbaycanlılar, Türklerin kardeşleri olarak Ermeni söyleminde yaşanan tarihi trajedilerin sorumlusu olarak topluca suçlandılar (Özkan 2008: 584-585).

Ermenistan elitleri Dağlık Karabağı tamamen duygusal ve kutsal bir mesele olarak halka dayatmaya çalıştılar ve bu nedenle Ermenistan'da Dağlık Karabağ'a yönelik her türlü hoşgörü, millete büyük bir ihanet olarak görülüyordu. Çatışmanın tarafları karşı tarafı kendi kimliklerine yönelik bir tehdit olarak tanımlayarak bir çatışma anlatısı yaratmışlardır. Bu koşullar altında Azerbaycan ve Ermenistan'daki mevcut siyasi liderler, kendi ülkelerinin yerleşik politikalarına meydan okuma konusunda çok az seçeneklerinin olduğunu düşünüyorlardı ki Paşinyan'ın izlediği politikalar ezber bozdu. Paşinyan 2020'de 44 günlük savaşın arkasından Ermenistan tarihinde benzeri görülmemiş bir yöne kaydı. Paşinyan

gerçekçilik izinde oluşturulmuş tarihi düşmanlığı kaldırmaya teşebbüs ederek bölgede kalıcı barışın tesisi için Türklerle (Azerbaycan ve Türkiye) barışmak ve tarihsel sorunları çözmek yönünde ciddi adımlar attı. Günümüzde bu süreç henüz tam bir barış anlaşması imzalanmadığı için devam etmektedir. Fakat atılan adımlar gelecek için olumlu ve barışçıl emareleri vermektedir.

Durkheim için savaş, bireylerin üstünde yer alan kolektif bilincin güçlenmesine neden olabilir. Bu bağlamda: Savaş, kolektif değerlerin ve sembollerin yeniden üretildiği, pekiştirildiği bir alan olur. Milli törenler, anma günleri, marşlar gibi ritüeller, kolektif kimliğin güçlenmesini sağlar. Bu yönüyle savaş, tıpkı din gibi, toplumun kendini yeniden inşa ettiği sembolik bir alandır.

Kimliğin iki temel anlamı vardır; Birincisi mutlak benzerlik veya homoloji kavramını ifade ederken, ikinci anlamda iki nesne veya iki birey ve iki şey arasındaki benzerliğin olmayışı anlamına gelir. Kimlik, bir bireyi, grubu veya toplumu diğer birey, grup ve toplumlardan ayırt etmeye ve tanımlamaya yol açan bir özellik ve nitelik olarak da düşünülebilir. Dolayısıyla kimlik, bireyler veya nesneler arasında aynı anda iki muhtemel ve mümkün ilişkiyi kurar. Bir yanda benzerlikler, bir yanda farklılıklar; Başka bir deyişle, benzerliklerimiz ve farklılıklarımızla tanınırız (Goodarzi 2005: 18).

Etnik kimlik, kişinin kendini tanıması ve diğerlerinden farklı olması duygusunu ifade eder ve dil, din, gelenek ve görenekler, kültürel dönüm noktaları gibi etnik sembollere karşı duyulan sadakat ve gurur duygusunu ifade eder. Bu kimlik türünde üyeler arasında daha fazla duygusal ilişki vardır ve topluma göre daha fazla birlik ve homojenlik hakimdir (Karimzadeh 2018: 73).

Dini kimlik, dini gruplara üyeliği, inanç sistemlerini kabul etmeyi, dini değerlerin önemini onaylamayı, dini gruba bağlılığı ve dinle ilgili davranışları içeren bir tür kolektif kimliktir. Din, esasen kimliğe ilişkin bilişsel, ideolojik, sosyolojik ve manevi kaynaklar sağlar; bu da tarihsel olarak inananlar için belirgin bir kimlik yaratmada ve onları inanmayanlardan ayırmada bir etken olmuştur (Ghanbari 2015: 121). Dil faktörü, bir bireyin iletişim açısından diğer gruplardan ayırt edilmesini sağlayan gruplara üyeliğini ve etkileşimini denetleyen bir kimlik türünü belirtir. Bu, kelimeler biçimindeki iletişim platformunun insan gruplarının içeridekiler ve dışarıdakiler olarak tanımlanmasına neden olduğu anlamına gelir. Karabağ sorununda, bu krize dahil olan aktörlerde yukarıda sayılan üç kimliğin de varlığını görüyoruz.

Yukarıdaki anlatılar da dikkate alındığında Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaşlar, yalnızca bir toprak parçası üzerindeki egemenlik kavgası üzerinden okunmamalı belki iki halkın tarihsel travmalar, kültürel semboller ve ulusal anlatılar üzerinden inşa ettiği kimliklerin çatışması olduğu anlaşılmaktadır. Bu çatışmanın çözümü, yalnızca diplomatik müzakerelerle değil; kimliklerin daha kapsayıcı, daha empatik ve daha çoğulcu bir zeminde

yeniden inşasıyla mümkündür. Aksi takdirde tarih, sadece savaşları değil, kimliklerin çatışan hikâyelerini tekrar etmeye devam edecektir.

5. Savaşın Ritüel İşlevi: Ulusal Kimliğin Kutsallaştırılması

Savaş, yalnızca siyasi ve askeri bir olgu değil, aynı zamanda sosyolojik olarak ritüelleşmiş bir olaydır. Savaş süreci; yas, kahramanlık, fedakârlık ve düşman imgesi gibi öğelerle toplumsal hafızada yeniden üretilir ve ulusal kimliğin kutsallaştırılmasına hizmet eder. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ merkezli çatışmalar, yalnızca askeri çatışmalar değil, aynı zamanda ritüelleştirilmiş kolektif kimlik üretimi sahalarıdır. Durkheim'a göre dinin temel işlevlerinden biri toplumun birlik duygusunu güçlendirmektir. Modern toplumlarda savaş, dini törenlerin işlevini devralarak kolektif birlik ve kimlik duygusunu pekiştirir. Savaşın anma günleri, şehitlik törenleri ve zafer kutlamaları, bu anlamda seküler ritüellerdir (Hobsbawm 2010: 53).

Azerbaycan'da Karabağ savaşları, özellikle Hocalı Katliamı ve İkinci Karabağ Savaşı şehitleri üzerinden şehitlik ritüeli olarak yaşanır. Şehit cenazeleri, anıtlar, marşlar ve televizyon programları, bireysel ölümleri kolektif bir direniş anlatısına dönüştürür. 8 Kasım Zafer Günü, millî törenlerle kutlanır. Askerî geçitler, Cumhurbaşkanının hitapları, medya gösterileri bu zaferi kutsal bir dönüm noktası haline getirir. Karabağ'ın geri alınması, sadece toprak değil, "ulusal ruhun" yeniden kazanımı olarak temsil edilir. "Vətən sağ olsun" söylemi, bireysel acının ulusal onurla telafi edildiği bir ritüel mottodur. Azerbaycan'da savaş sonrası inşa edilen şehitlikler, bayrak meydanları ve millî marşlar, savaşın ritüel hafızaya kazınmasını sağlar. Savaş yalnızca geçmişte yaşanan bir olay değil, her yıl yeniden sahnelenen bir milli drama hâlini alır.

Ermeni kimliğinin temelinde 1915 anlatısı ve kurbanlaşma ritüeli yer alır. Bu ritüel, Karabağ savaşları ile birleştirilerek "tarihin sürekli kurbanı" olma hissini canlı tutar. Her şehit, geçmişle kurulan bu kutsal zincirin bir halkası olarak görülür. 1994'teki birinci savaş sonrası kazanılan topraklar, Ermenistan'da "tarihi adaletin sağlanması" olarak kutsallaştırıldı. Ancak 2020'deki mağlubiyet, bu kutsal anlatıda bir kırılma yarattı. Buna rağmen şehitlik törenleri, yitirilenlerin "kutsal topraklar uğruna kurban edildiği" söylemiyle kimliğin dini boyutunu korumaktadır. Karabağ, Ermeni kolektif hafızasında tarihsel Ermenistan'ın kalbidir. Savaş ritüelleri bu toprakları kutsal vatan olarak sunar ve Ermeniliği savunmanın ilahi bir görev olduğu anlatısını üretir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaşlar, sadece çatışma ve yıkım değil; aynı zamanda toplumsal kimliklerin ritüel temsillerle kutsallaştırıldığı süreçlerdir. Bu savaşlar, seküler birer "kutsal tören" işlevi görerek ulusal birlik, şehitlik ve toprak kavramlarını metafizik bir anlamla donatır. Toplumlar, bu ritüeller aracılığıyla savaşın acılarını dönüştürür, kimliğini pekiştirir ve geleceğe yönelik ideolojik süreklilik sağlar.

Başka bir deyişle, her iki taraftaki kimlik ve farklılık farklılıkları bu çatışmaların tırmanmasına katkıda bulunmuştur. Bir tarafta kimlik göstergeleri açısından Hıristiyan olan ve Ermenice konuşan Ermenistan, diğer tarafta ise Müslüman ve Şii olan ve Azerice konuşan Azerbaycan var. İki ülke arasındaki çatışmada, aralarındaki kimlikler ve kimlik sembolleri açıkça dile getirilmiş ve öne çıkarılmış, taraflar kendilerini aşırı bir biçimde birbirlerinden ayrı ve farklı olarak tanımlamışlardır. Devlet adamları bu farklılıkları vurgulayarak halklarının diğer tarafa karşı duygularını harekete geçirmeye çalışmışlardır. Kimlik farklılıkları belirginleşip siyasal çekişmelerin temeli haline geldiğinde, çekişmeyi çözmek için yapılan her türlü uzlaşma ve taviz bir tür ihanet ve sadakatsizlik olarak değerlendirilir. Bu tür kimlikler ebedi kabul edildiğinden, her türlü uyuşmazlık bir güvenlik boyutu kazanır ve taraflar, azami taleplerinde ısrar ederek, birbirlerini ortadan kaldırmayı düşünürler.

Vatanseverlik toplumda sosyal birliği ve dayanışmayı sağlamakla birlikte, toplumun savaşlardaki yenilgiler sonucunda yaşadığı hayal kırıklıklarını yenmesinde de önemli bir toplumsal ve ahlaki değeri oluşturacaktır. Bu noktada, Düzce'nin de makalesinde belirttiği üzere, özellikle kriz zamanlarında dinin toplumda yerine getirdiği başlıca işlevlerden biri olan birliği ve bütünlüğü sağlama görevini vatanseverlik yerine getirecek ve böylece toplum ortak bir bilinç ekseninde yeniden yapılanabilecektir (Düzce 2017: 650).

Durkheim'a göre din, toplumu birleştiren kutsal ritüeller aracılığıyla işler. Bu bağlamda savaş da ulusal kimliğin ritüelleştiği bir alandır:

Anma günleri, marşlar, bayrak törenleri, savaşta ölenler için yapılan kutsamalar hepsi ulusal kimliği kutsallaştırır.

Şehitlik, vatan için ölmenin en yüce değer sayılması, ulus fikrinin dinsel bir nitelik kazanmasını sağlar.

Durkheim'ın bakışına göre, bu tür ritüeller, bireylerin benliklerini aşarak ulus için fedakârlık yapmalarını meşrulaştırır.

Azerbaycan'da Karabağ sorunu, eğitim sisteminden medya söylemlerine kadar birçok alanda ulusal kimlik anlatısının merkezi haline gelmiştir. Bu durum, toplumsal belleğin belirli bir yöne yönlendirilmesini sağlayarak güçlü bir "biz" bilinci oluşturur. Ulusal bilinç, burada hem bir direniş mekanizması hem de toplumsal mobilizasyonun aracı olmuştur.

6. Anomi ve Savaş Sonrası Kimlik Krizi

Savaş sonrasında toplumlar sadece maddi olarak değil, ahlaki, kültürel ve kimliksel olarak da travmatize olurlar. Bu bağlamda, Durkheim'ın ortaya koyduğu anomi kavramı, savaş sonrası yaşanan norm kaybını ve kimlik krizini anlamada güçlü bir teorik çerçeve sunar. Durkheim'a göre anomi, bireyin toplumla olan bağlarının zayıflaması ve normatif düzenin

bozulması durumudur. Toplumun ortak değerleri ve kuralları, savaş gibi sarsıcı olaylardan ciddi şekilde etkilenmektedir.

Ermenistan toplumu, 1990'lı yıllarda Karabağ üzerindeki kontrolü tarihsel adaletin tecellisi olarak görmüştü. Bu haksız zafer, Ermeni ulusal kimliğini güçlendiren bir mit haline gelmişti. Ancak 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın askeri üstünlüğü ve toprakların geri alınması, bu kimlik anlatısında sarsıcı bir kırılma yarattı. Bu da bireylerde amaçsızlık, aidiyet eksikliği ve yönsüzlük gibi boşluğun oluşmasına neden oldu. Ermenistan'ın savaşı kaybetmesi 2020 sonrası Ermenistan'da yaygın protestolar, ordu içinde huzursuzluk, siyasi liderliğe güvensizlik ve gençler arasında göç etme eğilimi gözlemlenmiştir. Burada Durkheim'ın görüşüne istinaden görüldüğü gibi savaş olgusunun hem birleştirici hem de çözülmeye doğru götüren iki başlı işlevinin olduğunun kanıtıdır (Goudarzi 2022: 43-44) .

Ermenilik, özellikle Rus desteği ile tarihsel olarak hem "soykırımın kurbanı" hem de "tarihin adaletini sağlamış bir halk" imgesiyle inşa edilmişti. 2020 sonrası bu ikili yapı çatırdamış; toplumsal bilinçte yenilmişlik ve çaresizlik daha baskın hale gelmiştir. Bu durum anomik ruh halini ortaya çıkarmıştır. Savaşın diğer tarafındaki topluma gelince Azerbaycan, 2020'deki zaferle birlikte uzun süredir devam eden toprak kaybı ve travmasını sona erdirmiştir. Bu zafer, ulusal kimliği güçlendirici bir rol oynamış, devlet-toplum ilişkisini pekiştirmiştir (Guliyev 2022: 150). Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ merkezli savaşlar, her iki toplumda da kimliğin ritüelleştirilmesiyle beraber, savaş sonrası dönemde kimliğin çözülmesi, yönsüzleşme ve kırılma süreçlerine neden olmuştur.

Durkheim'ın anomi kavramı bu durumu açıklamada güçlü bir araçtır. Savaş sonrası dönemdeki ulusal kimlik krizlerini anlamada ufuk açıcı bir hükme sahiptir. Nitekim Ermenistan'da savaş sonrası oluşan kuralsızlık, değer kaybı, kimlik bunalımı, toplumun ulusal birliğini zedeleyebilmekte olduğu bu sürecin somut çıktılarından sayılmaktadır. Bu süreç Azerbaycan için farklı işledi. Bu dönemde Azerbaycan devleti, resmî tarih yazımı, eğitim politikaları, kahramanlaştırma gibi araçlarla kimliği yeniden üretmeye teşebbüste bulundu (Abbasov ve Souleimanov 2022: 143).

İşte görüldüğü gibi anomi ve kimlik krizi, savaş sonrası dönemin kaçınılmaz sosyolojik sonuçlarıdır. Azerbaycan ve Ermenistan örneği, savaşın bir norm kırılması ve kimlik karmaşası doğurduğunu göstermiştir. Ermenistan'da mağlubiyet sonrası kolektif kimlik ciddi bir sorgulamaya girmiştir. Azerbaycan'da ise zaferin oluşturduğu yüksek kimlik enerjisi, sürdürülebilirlik ve adalet sorularıyla karşı karşıyadır. Unutulmamalıdır ki her iki toplumda da bu süreçler, anomiye karşı toplumsal dayanıklılık stratejileri geliştirilmedikçe kırılganlığa yol açma potansiyeline sahiptir.

Sonuç

Bu çalışma, Güney Kafkasya'nın iki ülkesi olan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki 1988'den 2025'e kadar yaşanan çatışmaları ve gerilimleri toplumsal izdüşümleriyle ele almıştır. Araştırma sonuçlarına göre iki ülke arasındaki savaşın temel nedenleri iç ve dış olmak üzere iki kategoride incelemek mümkündür. İç yönüyle Azerbaycan ve Ermenistan'ın farklı siyasi ve ekonomik durumu etkili olurken, dış yönünde ise Rusya ve Türkiye'nin rolünden söz edilebilir. Yaşanılan bu süreçler her iki ülkede toplumsal sonuçları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunlardan en önemlileri aynı zamanda da mevcut çalışmanın kapsamına dahil olan; kimlik krizi, vatanseverlik, ulusal bilinç, ulusal kimliğin kutsallaştırılması ve anomi gibi sorunlardır. Zikredilen sorunlar çalışmada her biri ayrı tema olarak incelenmiştir.

1988–2025 süreci, etnik çatışmaların sadece askeri değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal alanlarda da nasıl kalıcı etkiler yarattığını göstermektedir. Bu çatışma, hem Azerbaycan'ın hem de Ermenistan'ın ulusal kimlik inşasında merkezi bir unsur haline gelmiş, siyasal iktidarlar tarafından farklı biçimlerde araçsallaştırılmıştır. Yapısal eşitsizlikler ve tarihsel travmalar, ancak hakikat ve barış odaklı politikalarla aşılabilir.

Elde edilen sonuca göre Karabağ sorunu, özellikle 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan toplumunda güçlü bir vatanseverlik dalgası yaratmıştır. Devlet politikaları ve lider söylemleri ile şekillenen bu vatanseverlik, gönüllü katılımları, sosyal medya kampanyalarını ve diasporanın seferberliğini içeren çok boyutlu bir toplumsal hareketlilik yaratmıştır. Aynı zamanda bu süreç, genç kuşaklarda milli bilinçlenmenin de ivme kazanmasına yol açmıştır. Aslında iki ülke arasındaki çatışmaların tarihi kökleri Rus çarları dönemine kadar uzanmaktadır. Çarlar, imparatorluk tebaası arasında herhangi bir birliği önlemek amacıyla egemenlik topraklarının iç sınırlarını defalarca değiştirdiler. Bu bilinçli değişikler günümüze kadar yaşanan birçok sorunun özellikle toplumsal sorunların ana kaynağı olmuştur.

Çalışmada ulaşılan bir diğer mesele Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki toprak sorunlarının tarihsel kökenleri, sadece bölgesel egemenlik meselesi değil, aynı zamanda ulusal kimlik, vatanseverlik ve kolektif bilinç bağlamında anlaşılması gereken çok katmanlı bir sorun olmasıdır. Dolayısıyla bu sorunları aşabilmek için tarihsel, kültürel, siyasal dinamikleri de toplumsal dinamiklerin yanı sıra dikkate almak gerekir. Karabağ, Azerbaycan halkı için hem geçmişin hem geleceğin sembolüdür. Bu bağlamda vatanseverlik duyguları ve ulusal bilinç, bu topraklara yüklenen anlamlar üzerinden hem bireysel hem kolektif düzeyde inşa edilmektedir.

Ermenistan açısından elde edilen sonuç anomi ve kimlik krizi, savaş sonrası dönemin bu ülke için kaçınılmaz sosyolojik sonuç olmuştur. Savaş, Ermenistan'da bir norm kırılması ve kimlik karmaşası doğurmuştur. Ermenistan'da mağlubiyet sonrası kolektif kimlik ciddi bir sorgulamaya girmiştir. Azerbaycan'da ise zaferin oluşturduğu yüksek kimlik enerjisi,

sürdürülebilirlik ve adalet sorularıyla karşı karşıyadır. Unutulmamalıdır ki her iki toplumda da bu süreçler, anomiye karşı toplumsal dayanıklılık stratejileri geliştirilmedikçe kırılganlığa yol açma potansiyeline sahiptir.

Kaynakça

Abbasov, Nail ve Souleimanov, Emil. 2022. "Azerbaijan, Israel, and Iran: An unlikely triangle shaping the Northern Middle East." *Middle East Policy*, *29*(1), 139–153.

Abushov, Kavus. 2019. "Russian foreign policy towards the Nagorno-Karabakh conflict: Prudent geopolitics, incapacity or identity?" *East European Politics*, *35*(1), 72–92. https://doi.org/10.1080/21599165.2019.1579711

Akalın, Özmen. 2021. "Emile Durkheim'ın sosyolojik yaklaşımında savaş ve savaşın toplum üzerindeki etkileri." *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(28), 248–265.

Arend, Hannah. 2018. *Şiddet üzerine*. İstanbul: İletişim.

Askerov, Abbas. 2020. "The Nagorno Karabakh conflict: The beginning of the Soviet end. In Post-Soviet Conflicts: The Thirty Years' Crisis" (pp. 55–82). *United States: Lexington Books*.

Azizi, Hamidreza ve Hamidfar, Hamidreza. 2020. "Continuity and change in Iran's approach toward the Nagorno-Karabakh crisis (1997–2018)." *Geopolitics Quarterly*, 16(60), 165–189.

Baghdassarian, Anoush. 2020. "The history behind the violence in Nagorno-Karabakh." Lawfare Blog. https://www.lawfareblog.com/history-behind-violence-nagorno-karabakh

Calhoun, Craig. 2012. *Milliyetçilik.* Çev. Bilgen Sütçüoğlu. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

Cornell, Svante. 2011. "The international politics of the Armenian-Azerbaijani conflict: The original "frozen conflict" and European security. *Palgrave Macmillan*.

Creswell, John. W. 2017. *Araştırma deseni*. Ankara: Eğiten Kitap.

Durkheim, Emile. 1994. *Sosyolojik metodun kuralları.* Çev. Enver Aytekin. İstanbul: Sosyal Yayınları.

Durkheim, Emile. 2011. *Dinsel hayatın ilkel biçimleri*. Çev. Fuat Aydın. Ankara: Kalkan Matbaacılık.

Durkheim, Emil. 2015. *İntihar.* Çev. Zühre İlkgelen, İstanbul: Pozitif Yayınları.

Durkheim, Emile. 2016. *Ahlak ve toplum*. Çev. Duygu Çenesiz. İstanbul: Pinhan Yayınları.

Durkheim, Emile. 2018. *Toplumsal işbölümü*. Çev. Özer Ozankaya. İzmir: Cem Yayınevi.

Düzce, Mesut. 2017. "Emile Durkheim'da bir sivil din olarak milliyetçilik ve vatanseverlik." *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(52), 645–653.

Eulriet, Irène. 2010. Durkheim and approaches to the study of war. Durkheimian Studies / Études Durkheimiennes, 16, 59–76. http://www.jstor.org/stable/23871070

Euronews. 2024. Aliyev: Dağlık Karabağ'da yeniden yerleştirme eylülde başlayacak. https://tr.euronews.com/2024/05/29/aliyev-daglik-karabagda-yeniden-yerlestirme-eylulde-baslayacak

Ghanbariyan, Behzasd. 2015. "İran toplumunda dini kimlik: Çalışmaların sistematik bir incelemesi." *Uygulamalı Sosyoloji Dergisi*, 26(3), 117–138.

Goodarzi, Hassan. 2005. *Etnik çatışmalarda temel kavramlar*. Tahran: Ulusal Çalışmalar Enstitüsü.

Avrasyad e-ISSN: 2147-2610

Goudarzi, Hassan. 2022. *Etnik çalışmalarda temel kavramlar*. Tahran: Ulusal Çalışmalar Enstitüsü.

Guliyev, Farhad. 2022. "Azerbaijan's victory in the Second Karabakh War: Implications for state-society relations." *Caucasus Survey*, 10(2), 145–160.

Habibi, Ahmad. 2024. Ermenistan ve savaşan ülkelerin kaçınılmaz kaderi. Savalan Birliği Gazetesi, 7(58).

Hobsbawm, Eric John. 2010. *Milletler ve milliyetçilik*. Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Ayrıntı.

İlahinia, Mohammad. 2021. "Azerbaycan ve Ermenistan savaşları." *Siyasal Bilimler Dergisi*, 2(5), 105–134.

Johnson, Dominic ve Thayer, Bradley. 2016. "The evolution of offensive realism: Survival under anarchy from the Pleistocene to the present." *Politics and the Life Sciences*, 35(1), 1–26.

Karimzadeh, Ahmad. 2018. "Kimlik arayışı ve etnik çatışma." *Güvenlik Afakı Dergisi*, 11(19), 67–102.

Karabakh Conflict (1991–2009). 2011. Europe-Asia Studies, 63(7), 1223–1252. https://doi.org/10.1080/09668136.2011.592272

Mahmoudoghlou, Raheb. 2020. "İkinci Karabağ Savaşı (2020): Nedenleri, bağlamları ve sonuçları." *Savunma Politikası Dergisi* (119), 69–103.

Malesevic, Stevan. 2010. The sociology of war and violence. Cambridge: Cambridge University Press.

Mearsheimer, John. 2001. The tragedy of great power politics. New York: W.W. Norton.

Mitoyan, Nara. 2017. The frozen cross-cultural conflict: Armenians, Azerbaijanis and Nagorno-Karabakh. Pepperdine Journal of Communication Research, 5.

Özkan, Behlül. 2008. Who gains from the "no war no peace" situation? A critical analysis of the Nagorno-Karabakh conflict. Geopolitics, 13(3), 572–599. https://doi.org/10.1080/14650040802203919

Scruton, Roger. 1987. Notes on the sociology of war. The British Journal of Sociology, 38(3), 295–309. https://www.jstor.org/stable/590690

Siroky, David ve Mahmudlu, Ceyhun. 2016. E Pluribus Unum? Problems of Post-Communism, 63(2), 94–107. https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1082124

Smith, Anthony. 2010. *Milli kimlik*. Çev. Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim.

Tang, Shiping. 2011. A theory of security strategy for our time. Palgrave Connect. www.palraveconnect.com

Tertrais, Bruno. 2021. Armenia-Azerbaijan: The fire beneath the ashes. Institut Montaigne. https://www.institutmontaigne.org/en/blog/armenia-azerbaijan-fire-beneath-ashes

Tokluoğlu, Ceylan. 2011. The political discourse of the Azerbaijani elite on the Nagorno-Karabakh conflict (1991–2009). Europe-Asia Studies, 63(7), 1223–1252. https://doi.org/10.1080/09668136.2011.592272

Valigholizadeh, Ali. 2013. "Jeopolitik krizlerin coğrafi temellerinin Karabağ krizi vurgulanarak incelenmesi ve stratejik analizi." *Savunma Politikası Dergisi*, 21(82), 130–146.

Walt, Stephen. 1987. *The origins of alliances. Ithaca.* NY: Cornell University Press.

Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. 2018. *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Avrasyad e-ISSN: 2147-2610